

Злочин і покарання як філософсько-правова проблема

У статті розглядається історіософська ретроспектива обґрунтування понять «злочин» і «покарання» в різних філософсько-правових теоріях, їх взаємозв'язок та вплив на реформування сучасного кримінального й кримінально-виконавчого права в Україні, а також проблема адекватності покарання правопорушенню.

Ключові слова: Злочин, покарання, справедливість покарання, невідворотність покарання, філософсько-правові теорії, кримінальне право України, кримінально-виконавче право України.

Актуальність теми. Злочини і, відповідно, покарання за них завжди були й, напевне, завжди залишаться складною проблемою як для теоретиків права, так і для практиків – працівників відповідних правоохоронних органів. Адже, скільки існує світ, стільки існують злочини й злочинці, стільки ж будь-яка держава на будь-якому історичному етапі свого розвитку вирішуватиме: як саме карати за вже вчинений злочин та як запобігти злочинам у майбутньому.

Ступінь наукової розробленості теми. Різні аспекти цієї теми розглядали у своїх працях такі сучасні дослідники, як: В. Бачинін, М. Братасюк, Т. Гарасимів, О. Костенко, В. Мина, Д. Овчаренко, М. Панов, А. Потребчук, М. Яцишин та інші. Однак маємо зазначити, що дані питання розглядалися цими й іншими вченими здебільшого окремо. Відтак автор поставив собі за *мету* розглянути їх комплексно, у певному взаємозв'язку. Саме тому наше основне *завдання* – дослідити різноманітні підходи до визначення понять «злочин» і «покарання» в різних філософсько-правових теоріях та їх вплив на реформування сучасного кримінального й кримінально-виконавчого права в Україні.

Виклад основного матеріалу. Дослідження проблеми злочину та покарання як складових суспільно-історичного розвитку має різні рівні й аспекти. Одним із найважливіших є філософсько-правовий, що дозволяє дослідити вказані явища в універсальних світоглядних вимірах культурно-історичного цивілізаційного процесу.

Загальновідомо, що юриспруденція була органічною складовою філософського світогляду античності. Саме в контексті співвідношення моралі й права в епоху античності аналізувалися причини злочинності та її мотиви. Платон вважав основними з мотивів вчинення злочинів гнів, ревності, прагнення втіх, оману та необізнаність. Головною причиною існування злочинності в суспільстві, на думку філософа, було й залишається погане виховання, саме тому покарання – благо для злочинця, котре, однак, має відповідати не лише характеру скоєного, а й тому, що лежало в його основі: підступність, жорстокість чи легковажність. Аристотель в якості визначальних причин злочинності розглядав недосконалість людини та дисгармонійність суспільства, відносячи до першої з них схильність людей віддавати перевагу особистим вигодам і задоволенням за рахунок загального блага, а до другої – безладу в державі, можливість легко приховати вкрадене, штучно створену потребу, породжену надмірним багатством одних та злиднями інших, небажання або страх потерпілих, котрі не звертаються зі скаргою, слабкість чи віддаленість покарання, підступність і негідність суддів [1, с. 69, 83].

З точки зору філософії права будь-яка антисуспільна поведінка, тобто та, що не відповідає прийнятим у конкретному суспільстві політичним, економічним, моральним, правовим нормам і спрямована проти них, завдає шкоди як окремій особі, так і суспільству загалом, а тому передбачає певну міру відповідальності. Її різновидом є асоціальна поведінка, притаманна окремим декласованим прошаркам населення, котра не завдає значної шкоди нормам співжиття, а є вираженням негативного ставлення певних осіб до інтересів суспільства. В основі вчинків таких індивідів – пияцтво, наркоманія, проституція тощо. Вони створюють криміногенне середовище, хоч самі не завжди підпадають під дію кримінального закону. Тому фахівці з юридичної психології пропонують диференціювати таку поведінку як некримінальну (тобто антисуспільну, але не злочинну), передкримінальну (тобто таку, що може ймовірно стати злочинною) та безпосередньо кримінальну, тобто таку, що, по суті, є злочинною й не виключає ймовірності повторення злочину [2, с. 62].

Досить складним в юридичній теорії та філософії права є визначення девіантної поведінки. В широкому сенсі слова, це діяльність, що не відповідає прийнятим у конкретному суспільстві нормам.

Однак деякі дослідники наполягають, що таке визначення враховує і те, що може бути названо злочином, і те, що може бути визнано антисуспільним чи аморальним, і те, що може бути згодом визнане таким, що діяло на благо суспільства, сприяло збагаченню його культурного надбання. Саме тому пропонують розрізняти позитивну й негативну девіантну поведінку. Позитивною девіантною поведінкою пропонується вважати спрямовану на усунення у функціонуванні суспільства реакційних, консервативних традицій, котрі провокують застій і не сприяють поступально-прогресивному розвитку, незважаючи на те, що в певних випадках вона може переслідуватися законом і навіть підлягати кримінальній відповідальності. Негативна девіантна поведінка спричиняє руйнування прогресивних, гуманістичних тенденцій у суспільних відносинах, гальмування цивілізаційних процесів, підлив основних устоїв суспільства [3, с. 14].

Злочин як особлива протиправна поведінка, котру прийнято визначати як таку, що «суперечить чинним суспільним відносинам, спричиняє або здатна спричинити шкоду правам і інтересам громадян, колективам, суспільству загалом, перешкоджає поступовому розвитку суспільства» [4, с. 191], охоплює досить вузьку сферу суспільних відносин, а саме ті з них, які регулюють охорону основних прав і свобод громадян (право на життя, власність, свободу волевиявлення). Вони становлять основні соціальні цінності суспільства, культурно-історичні надбання, тому посягання на них створює суспільну небезпеку й підлягає невідворотному покаранню.

Кримінальне покарання впродовж усієї історії людства постає як своєрідний каталізатор суспільних відносин. Його еволюція від стародавнього принципу *jus talionis* (з лат. – відплата, рівнозначна вчиненому злочину) [5, с. 15] до сучасних форм є відображенням ідейного поступу людства. На думку М. Фуко, застосування покарання є широкою соціальною практикою використання каральних заходів одним соціальним суб'єктом по відношенню до іншого у відповідь на небажану поведінку (негативні наслідки або реакцію) у всіх без винятку сферах суспільного буття: на підприємствах, у школах, в армії, лікарнях, сім'ї, неформальних групах тощо [6, с. 260].

Згадки про виправлення як основу й мету покарання зустрічаються ще в працях античних філософів. Так, Аристотель стверджував, що покарання є обмеженням злого, що віддається згубним бажанням [1, с. 91]. У XVIII–XIX століттях європейські філософи і юристи Ч. Беккарія, Вольтер, А. Фейєрбах К. Цехаріс та інші обґрунтовували принципи раціонального узгодження міри покарання. Було сформульовано тезу про те, що покарання має слугувати не лише праву й справедливості загалом, а й самому покараному як правовому суб'єкту. Один із основних принципів карної політики, який обстоювали теоретики природно-правової концепції, – «карай, але не принижуй».

На думку Гоббса, джерелом злочинної поведінки є нерозуміння закону, наказу суверена, чи незнання про існування покарання за конкретне діяння; помилкові судження чи уявлення; несподіваний прояв сили пристрастей.

Усі злочини філософ пропонував розрізняти: за характером їхніх причин, за їхньою здатністю здійснювати негативний вплив на суспільство, за небезпечністю їх наслідків, а також за особливостями місця, часу та осіб, що їх вчинили. Тобто на ці фактори треба обов'язково зважати для забезпечення справедливості покарання. Наприклад, особа, що виявляє блюзнірське ставлення до закону, заслуговує на тяжче покарання, ніж та, якій це не притаманно [7, с. 357]. Вольтер, розмірковуючи про справедливість покарань, ключовим для визначення його відповідності злочину і доцільності застосування вважав принцип гуманізму: «я Людина, і я вважаю, що мені притаманне усе людське...». Навіть закони, на його думку, часто відображають слабкості людей: вони завжди жорстокі там, де відсутнє милосердя. Тому «істинна юриспруденція полягає в тому, щоб запобігати злочинам, а не в тому, щоб убивати... Забезпечте, по можливості, допомогу всякому, хто спокуситься робити зло, і вам доведеться менше карати».

Філософ розрізняє природні та політичні закони. Перші – ті, «які у всі часи усім людям вказує природа для підтримання тієї справедливості, яку вона... відобразила у наших серцях» [цит. за: 8, с. 68]. На його думку, доцільно було б, ті злочини, які чиняться найчастіше і є проявом «людської природи», карати, виходячи з інтересів не тільки суспільства, але й потерпілого та злочинця. Керуючись цією логікою, Вольтер обстоював потребу порозуміння й примирення між сторонами, яка була невід'ємною від каральної практики у багатьох давніх спільнотах. Це – майстерність правосуддя: поставити у конфлікті крапку, а не спровокувати помсту.

Видатним теоретиком нової карної парадигми Ч. Беккарія було сформульовано принцип відповідності покарання сутності злочину. Знайти для злочину відповідне і необхідне покарання – це знайти невідгоду, згадка про яку буде такою, що позбавить найменшої привабливості думку про злочинця. Ідеальна кара прозоро відображуватиме злочин, який карає. І не жорстокість покарання має більший вплив на душу людини, а його тривалість, адже почуття наші більш вразливі до слабких,

але часто повторюваних вражень, ніж одного сильного, але швидкоплинного явища. Найголовніший засіб для досягнення цієї мети – виховання [9, с. 75].

У Німеччині розвиток ідей кримінального права був викликаний активізацією філософських досліджень наприкінці XVIII століття. Зокрема, на думку Фіхте, кожен володіє правами лише за умови, що загальні норми права він сприймає як непорушний закон усіх своїх дій, і здатний, керуючись ними, вільно визначатись у своїй поведінці. Відповідно до його теорії, кожен злочин мав би наслідком розірвання договору між суспільством та індивідом, тобто вилучення його із спільноти. Злочинець стає «вільним, як птах», тобто його безпека гарантується так само, як безпека птаха [цит. за: 8, с. 69].

Фіхте формулює антитезу: громадянин, який вчинив злочин, необов'язково має бути поза законом, адже метою державної влади є забезпечення безпеки усім. В основу цієї теорії покарання він кладе новий «договір спокутування»: усі домовляються, що, оскільки це співвідносно із безпекою держави, то злочинцеві призначають покарання, але не вигнання. Договір про покарання це і є кримінальний закон. Оскільки Фіхте розмежовує право і мораль, то й покарання, у його розумінні, не має на меті здійснення моральної справедливості. Воно є засобом для досягнення корисної мети держави – охорони суспільної безпеки. Мета покарання – попередження злочинності. Принцип призначення конкретного покарання для Фіхте: кожному має бути завдано такого збитку у своїх правах, якого він усвідомлено чи з необережності завдав правам інших осіб. Покарання є втратою рівного, і в цьому значенні воно є таліоном, але не абсолютною метою. На думку філософа, покарання має залежати від характеру вчиненого злочину і від особистих якостей правопорушника. Покарання застосовується і для того, щоб у всіх було стійке переконання: загроза кримінального закону неминуче реалізується завжди, коли вчинено злочин. Кримінальне правосуддя має здійснюватись публічно. У кожній державі, управління якою здійснюється ефективно, не повинно бути людей, які покарані невинно і тих, злодіяння яких залишились без відплати. Ідея виправлення злочинця з допомогою покарання у його тлумаченні є не моральним, а юридичним виправленням у значенні набуття здатності знову бути суб'єктом прав.

Ефективне застосування в сучасному суспільстві норм права передбачає неухильне дотримання вимог справедливості. При цьому правозастосування має бути справедливим як з точки зору членів суспільства, що захищає себе від протиправних посягань, так і з точки зору тих, хто відповідно до нього підлягає покаранню. З появою державних інституцій покарання використовують як засіб для досягнення розумних цілей, однак підґрунтям є чуттєві спонукання людини. Саме цим пояснюється так зване «торжество правосуддя», задоволення потерпілого як наслідок покарання його кривдника. Покарання – це не тільки право, а й обов'язок держави, оскільки захист справедливості є головною метою її існування. Якщо не буде справедливості, то втратить цінність і людське життя.

Важливим втіленням вказаних ідей є питання призначення саме справедливого покарання та його оцінка, що ґрунтується на врахуванні загальнолюдського, владно-державного та суспільно-небезпечного аспектів. Дорослий, повноцінно дієздатний порушник закону має морально більше прав, більше свободи, більше можливостей для самореалізації, відтак покарання відповідає саме тій максимі, яку він встановлює власним протиправним вчинком.

Злочином є порушення норми права, встановленої й охоронюваної державою, замах на існуючий у суспільстві правопорядок. Злочином не вважають будь-яке правопорушення, ним прийнято визнавати лише таке діяння або бездіяльність, яке для держави та громадян у певному історичному та культурному контексті є небезпечним. Лише такі порушення карають згідно із законодавством відповідно до існуючого права.

Саме на подібній основній zasadі ґрунтуються так звані матеріальні теорії, в основі яких – переконання, що держава це, насамперед, творіння людських рук. Дослідники [10, с. 120–121] умовно поділяють їх на три основні підгрупи. До першої належать теорії, які розглядають право карати як право суспільства на самозахист. Представник цього напрямку – італійський соціолог Е. Феррі вважав, що всяка жива істота бореться за виживання, саме тому будь-яка дія, котра загрожує чи заважає природним умовам особистого або суспільного існування, викликає з її боку захисну реакцію, яка може допомогти уникнути нападу чи запобігти можливості поновлення нападу. Прихильники концепції покарання як втілення справедливості (наприклад, Россі) виправдовують застосування покарання через необхідність встановити в суспільстві моральний порядок. На думку представників третьої підгрупи (Гоґу, Майєр, Біндінґ, Ліст, Сергієвський, Фойницький), необхідним елементом суспільного буття є правовий порядок, який потребує охорони від зазіхань. Держава як форма суспільного єднання людей встановлює норми поведінки, правопорядок, що регулює спільне існування індивідів. Норми права є вираженням їх інтересів. Покарання постає як охорона цих

інтересів та загальноприйнятого способу життя.

Можна зробити висновок, що покарання є соціальним явищем, зумовленим цілями та завданнями людського суспільства. Будь-яке суспільство створює притаманний саме йому спосіб життя, захищаючи за допомогою правових норм прийняті в ньому цінності й інтереси громадян. Замахи на існуючий правопорядок та соціальний порядок припиняють покаранням, яке є прерогативою державної влади як представниці суспільства. Покарання, таким чином, є правовою санкцією. Правовий характер покарання обмежує каральну владу, регламентуючи його характер. Виключно закон вказує громадянам, в яких випадках вони підлягають покаранню, а державній владі – в яких випадках вона мусить застосовувати своє право на покарання.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Реформування пенітенціарної системи України шляхом максимального наближення практики виконання покарань до міжнародних принципів і стандартів, вимагає якісно нових підходів дослідження актуальних проблем у цій сфері. Наразі ідея про засоби позитивного виправного впливу покарання у вигляді позбавлення волі на особистість злочинця потребує чергової переоцінки. Адже Україні у спадщину від СРСР дісталась виправно-трудова система з притаманними їй методами управління, організаційною структурою, філософією. Характерні для неї ознаки – закритість, таємність, мілітаризованість. Новітні концепції пенітенціарного впливу на засуджених ґрунтуються на твердженні, що жодну реформу у цій сфері неможливо реалізувати без участі громадянського суспільства.

Наразі існує особлива потреба узгодити кримінально-правову політику із сутністю парадигми «природного права», яка передбачає обґрунтування необхідності покарання інтересам розвитку людства як роду і людини як родової істоти. Для неї покарання не є відплатою злом за зло, а відновленням втраченої справедливості.

Закладення могутніх підвалин соціальної і правової держави значною мірою залежить від стану правового мислення, його стилю і змісту. Формування такого мислення неможливе без розвиненого світоглядно-філософського знання, потужної філософсько-правової європейської та світової гуманістичної традиції, духовного досвіду людства.

Джерела та література

1. Мухаев Р. Т. Хрестоматия по теории государства и права, политологии, истории политических и правовых учений / Р. Т. Мухаев. – М.: Изд-во «ПРИОР», 2000. – 1104 с.
2. Юридична психологія: альбом схем з коментарями / під заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва. – К.: Ін Юре, 2000. – 352 с.
3. Гарасимів Т. З. Філософсько-правове розуміння злочину / Т. З. Гарасимів // Держава і право: зб. наук. праць. – Юридичні і політичні науки. – Вип. 51. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. – С. 11-17.
4. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология / В. Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1982. – 288 с.
5. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – Т. 6: Т–Я. – К.: Вид-во «Укр. енциклопедія імені М. П. Бажана», 2004. – 768 с.
6. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / М. Фуко; ред. И. Борисова; пер. с фр. В. Наумова. – М.: Изд-во «Ad Marginem», 1999. – 480 с.
7. Бачинин В. А. Философия права и преступления / В. А. Бачинин. – Харьков: Фолио, 1999. – 526 с.
8. Гаращук М. Концепції справедливого покарання / М. Гаращук // Юридичний журнал. – 2009. – № 6. – С. 64-76.
9. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / Ч. Беккариа; пер с ит., вступ. ст., коммент. и прилож. Ю. М. Юмашева. – М.: Междунар. отношения, 2000. – 240 с.
10. Потребчук А. Справедливість покарання / А. Потребчук // Філософська думка. – 2005. – № 5. – С. 111-123.

Крысюк Ю. Преступление и наказание как философско-правовая проблема. В статье рассматривается историософская ретроспектива обоснования понятий «преступление» и «наказание» в различных философско-правовых теориях, их взаимосвязь и влияние на реформирование современного уголовного и уголовно-исполнительного права в Украине, а также проблема адекватности наказания правонарушению. В частности речь идет о выделении трех подходов к сущности наказания. К первому относятся теории, которые рассматривают право наказывать как право общества на самозащиту. Ко второму – концепции наказания как воплощения справедливости. Ее сторонники оправдывают применение наказания необходимостью установить в обществе моральный порядок. Сторонники третьего подхода считают, что необходимым элементом общественной жизни является правовой порядок, который нуждается в охране от посягательств. Государство как форма общественного объединения людей устанавливает нормы поведения,

правопорядок, регулюючий спільне існування індивідів. Норми права являються вираженням їх інтересів. Наказання представляє як охорона цих інтересів і загальноприйнятого образу життя.

Ключевые слова: преступление, наказание, справедливость наказания, неотвратимость наказания, философско-правовые теории, уголовное право Украины, уголовно-исполнительное право Украины.

Krysiuk Y. Crime and Punishment as Philosophical and Legal Problem. The article is about the historiosophical retrospection of argumentation of the concepts of «crime» and «punishment» in various philosophical and legal theories, their interrelation and influence on the reforming of the modern penal and criminal and executive law in Ukraine, and also about the problem of adequacy of punishment for an offence. In particular three approaches to the essence of punishment have been pointed out in the article. The first one deals with the theories which consider the right to punish as the right of society for self-defence. The second one concerns the concept of punishment as the embodiment of justice. The supporters of this theory justify punishment application on the grounds of the necessity to establish moral order in society. Supporters of the third approach consider legal order to be a necessary element of public life, and it needs to be protected from encroachments. The state as the form of public association of people establishes standards of behavior, and ensures law and order which regulate coexistence of individuals. Rules of law are the expression of their interests. Punishment appears as protection of these interests and generally-accepted way of life.

Key words: crime, punishment, justice of punishment, inevitability of punishment, philosophical and legal theories, criminal law of Ukraine, penal law of Ukraine.

УДК 340.12:316.3(477)

О. Лаба

Проблеми становлення інститутів громадянського суспільства в Україні: перспективні шляхи вирішення

У статті проаналізовано проблеми становлення інститутів громадянського суспільства в Україні та запропоновано шляхи їх вирішення. Обґрунтовано позицію, що в реальному суспільному житті громадянське суспільство та правова держава є взаємопов'язаними інститутами, функціонування яких забезпечується верховенством закону, що надійно гарантує та захищає права і свободи громадян. На основі інтеграції зусиль громади і держави в Україні має бути сформовано інституційну партнерську систему «держава – громадянське суспільство».

Ключові слова: держава, громадянське суспільство, демократизація суспільства, демократія, верховенство права, верховенство закону, державна влада, права людини.

Постановка наукової проблеми та її значення. Специфіка сучасної ситуації в Україні зводиться до того, що відбувається двоєдиний процес формування і громадянського суспільства, і правової держави, де громадянські права людини підпорядковуються нормам міжнародного права.

У взаємодії громадянського суспільства та держави можуть існувати два напрямки. По-перше, держава є і залишається функцією громадянського суспільства. Серед представників цього напрямку є й теорії переважаючої ролі держави («державники»), рівного партнерства («суспільний договір»), його пасивної ролі («нічний сторож»). По-друге, держава має тимчасовий характер. Утвердження в теорії постулату про швидке відмирання держави з поступовою заміною її суспільним самоуправлінням призвело б до повного знищення громадянського суспільства. Кожна з цих теорій має свої переваги та недоліки. Однак протиставлення держави громадянському суспільству призводить до виникнення негативних факторів, які знаходять своє виявлення в тому, що держава та громадянське суспільство перебувають у постійному процесі боротьби.

Досі в Україні тривають дискусії про вплив держави та про баланс сил державної влади і суспільства. Значна частина населення вбачає в державі чужу, корумповану силу, не довіряє державній владі, хоча і дотримується утопічного погляду, ніби винятково державними засобами можна створити нове громадянське суспільство. Між іншим, це типова утопія, поєднана з надією на мудрого вождя, авторитетного правителя, який, прийшовши до влади, владнає все справедливо й